

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О.Д. Василюк

ДОКУМЕНТИ СХІДНОЇ ТЕМАТИКИ ІЗ ФОНДІВ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ, м. КИЇВ

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), – один з найбільших в Україні. Тут зосереджено історичні документи переважно від XVI ст. до лютого 1917 р. Це фонди центральних і місцевих установ, що діяли на території України, джерела яких висвітлюють різні аспекти суспільно-політичного і культурного життя України в дожовтневий період. По різних фондах розпоршені матеріали, які тією чи іншою мірою можна назвати джерелами з історії Сходу, чи скоріше джерелами з історії України, що торкаються Сходу. Різноманітні за змістом, вони дають багатий матеріал для вивчення давніх зв'язків українців зі східними народами, які довгий час були нашими сусідами. Документи східної тематики зосереджено у фондах установ, діяльність яких пов'язана з різними аспектами життя.

Серед них – фонд 59, Київська губернська канцелярія. Київська губернська канцелярія була заснована згідно з указом Петра I від 18 грудня 1708 р. Проіснувала вона до 1782 р. Виконувала функції вищого адміністративно-політичного і військового органу влади на території Київської губернії. В компетенцію канцелярії входило: охорона кордонів, організація прикордонних постів, збір митних податків, будівництво Української лінії, ремонт мостів та доріг, видача паспортів на виїзд та в'їзд з-за кордону, розв'язання прикордонних конфліктів, пересилка дипломатичної пошти, встановлення протиепідемічних карантинів на кордоні. Була скасована за указом Сенату від 7 листопада 1775 р., продовжувала свою діяльність до утворення Київського намісництва у 1782 р. під назвою „Колишня Київська губернська канцелярія”. У фонді відкриті документи, що відображають стосунки з такими державами, як Польща, Туреччина і Кримське ханство. Вони висвітлюють питання не тільки внутрішнього політичного життя, економіки, соціальних відносин, а й стосунків з названими державами, і не лише

в роки війни, а й у мирний час, оскільки в той період Київська губернія межувала з їхніми володіннями.

У документах фонду зустрічаємо відомості про внутрішнє становище Туреччини, її військово-політичні плани, торгівлю Росії та України з Туреччиною та Кримським ханством, встановлення карантину та закриття кордонів у зв'язку з поширенням епідемії чуми в Туреччині і Криму (1727, 1731, 1741, 1743, 1745 pp.), про припинення торговельних взаємин під час російсько-турецької війни (1735–1739), дислокацію військ на кордонах, про переслідування і поневолення російських та українських купців у Криму й Туреччині. Справи про торгівлю з Кримом та Туреччиною, про проїзд через Україну російських і турецьких посольств та збір коней, возів, грошей та продовольства, виділення для них житла та відкомандирування козацьких загонів для їхньої охорони (1720, 1731, 1735, 1738–1743, 1745, 1746, 1750, 1753, 1780 pp.). Листування про зносини з Туреччиною, Кримом, листування київських губернаторів з російськими резидентами в Туреччині. Справи про воєнні дії в період російсько-турецьких воєн (1734–1739, 1769–1774 pp.), про турецьких військовополонених, прийом турецьких послів. Справи про участь козаків, які володіли турецькою та татарською мовами, у проведенні мирних переговорів; встановлення та уточнення російсько-турецьких кордонів (1729–1731, 1741 pp.) тощо. Також справи про утворення та діяльність комісій для врегулювання прикордонних конфліктів, перехід під протекторат Росії Едісанської та Буджацької орд (1770 р.). Про козаків, які втекли з Мазепою до Туреччини та повернулися в Україну (1715 р.). Справи про прийняття російського підданства сербами, валахами, чорногорцями, греками, турками, про виділення їм земель та грошей з казни.

Лист 1734 р. від Анастасія Лупула до київського губернатора Володимира Ше-

ремєтьєва з повідомленням про прибуття кримського хана до Єнікале з метою „пройти аж до гор Дагестанских, о численности татарских войск, о намерении его напасть на Персию”. Згадується про здобуття турецької фортеці Генч перськими військами та про битву перських військ із турецькими біля м. Карс, під час якої вбито візира та 8 пашів. Є відомості про битву персів із турками біля м. Тифліса. Листування (1743–1745 рр.) київського генерал-губернатора Михайла Леонтьєва з російським резидентом у Туреччині О. Вешняковим про перебіг турецько-перської війни, про заходи турецького уряду у справі нападу ногайських татар на Запорозьку Січ, про воєнні дії між Персією та Туреччиною, про повернення російських полонених. Справа 1743 р. про збір та пересилку до канцелярії таємних даних про внутрішнє і зовнішнє становище в Польщі, Туреччині, Криму, Персії та інших державах. Справа 1746 р. про збір відомостей про взаємовідносини татар і турків з Персією, Кабардою, калмицьким ханством та європейськими державами. Інша справа 1746 р. повідомляє про збір відомостей у мешканців України і Росії, які повернулися з Криму, про внутрішнє становище та взаємовідносини з Персією, з черкесами, кабардинцями та ін.

У значній кількості документів є відомості, котрі свідчать про те, як поверталися на батьківщину з турецької й татарської неволі українські бранці, про насильницьке затримання польськими шляхтичами українців і росіян, які втекли з турецького полону. Справа про перебування полонених турків і татар на території України, про виділення та збирання коштів на їхнє утримання й відправлення після війни додому. Є справа про відправку до Москви втікачів – служителів грузинського царевича Зураба і грузинського стольника Нодара Супрача, вихрещених персів І. Бернардинича, О. Алексєєва, Ф. Іванова. Повідомлення про приїзд до м. Ніжина перського католика Якима Богданова та про проживання там персіянина-вихреста Апполоса Антонова. Справи про появу самозванців під іменем Петра III у Персії та Чорногорії (1764–1769 рр.).

Фонд 51, Генеральна військова канцелярія. Генеральна військова канцелярія була

заснована під час визвольної війни 1648–1654 рр. Припинила діяльність за указом Катерини II про ліквідацію гетьманату та створення Другої Малоросійської колегії від 10 листопада 1764 р. Як вищий виконавчий військово-політичний орган, Генеральна військова канцелярія вирішувала різноманітні питання Лівобережної України, в тому числі проблеми зовнішньої оборони.

В цілій низці справ відклалися відомості про організацію сторожової служби і залучення до неї посполитих селян і міщан, про сутички з ханськими військами. Подаються реєстри, складені після татарського нападу, в яких зафіксовано розміри збитків й переліки втраченого майна українського населення. Одна зі справ розповідає про об'єднання російських і українських військових сил для відсічі нападу татар (1739 р.). В інших справах (1729 р.) зустрічаємо дані про стягання на відправку в провінції Персії компанійського полку у складі 500 осіб. У низці справ йдеться про виплату канцелярією протягом 1732–1736 рр. грошей у рахунок порцій і рацій гусарському полку, який направлявся до перських провінцій, та надання коштів чугуївським калмикам і козацьким вдовам; про проголошення у 1735 р. населенню Лівобережної України про укладення миру з Персією; справи про направлення козацьких полків для захисту кордонів від ногайських та кримських татар і будівництво фортеці Св. Єлисавети (1752 р.). Справи про склад та дислокацію козацьких військових частин в Україні, про набір рекрутів та участь козаків у російсько-турецькій війні (1740 р.). Справа про втечу козаків з турецького полону.

Велика кількість документів висвітлює татарські набіги, яких зазнавали жителі України, страждаючи від них протягом кількох століть. Такі справи знаходимо у фондах ЦДІАК України, що походять як з Лівобережної, так і з Правобережної та Слобідської України. Наприклад, у фондї 94, Полтавська полкова канцелярія (полкові канцелярії Лівобережної України були засновані під час визвольної війни 1648–1654 рр. як військові та адміністративно-територіальні одиниці. Ліквідовані у 1782 р. за указом Сенату), бачимо справи про захоплення та умикання татарами мешканців Полтавсько-

го полку (1731–1739 рр.). Про набіги татар та вжиті проти них заходи повідомляє й фельдмаршал Бургард Христофор Мініх (1738 р.) у документах фонду 255, Канцелярія комісії з утворення слобідських полків (комісія заснована 23 грудня 1732 р. для перетворення слобідських полків з метою ліквідації полкового устрою та посилення центральної влади. Припинила діяльність за указом Сенату у 1743 р.).

Справи про набіги татар зустрічаються також у документах фонду 370, Чугуївська воєводська канцелярія (воєводські канцелярії на території Слобідської України створені у 1727 р., ліквідовані у 1782 р.); фонду 407, Воронежська губернська канцелярія (створена у 1708 р. під назвою Азовська губернія. У 1725 р. перейменована у Воронежську. Ліквідована у 1799 р.), у фонді також є справи про стягнення кінського збору з чугуївських калмиків (1720 р.) та видачу грошового утримання чугуївським козакам та калмикам; фонду 399, Слобідсько-Українська губернська канцелярія (створена згідно з маніфестом від 28 липня 1765 р. у зв'язку з ліквідацією слобідських полків та створення Слобідсько-Української губернії. Після створення Харківського намісництва у 1780 р. припинила діяльність), у фонді також зберігаються справи про надання російського підданства татарам, що оселилися в Острогозькій провінції (1771 р.).

Фонд 397, Слов'яносербська комісія (заснована у 1753 р. для вирішення питань, пов'язаних із розселенням сербів, комплектуванням ними та утриманням гусарських полків. Підпорядковувалася Військовій колегії. Ліквідована у 1764 р. після утворення Новоросійської губернії) містить повідомлення про приготування турків та татар до нападу на Росію (1759 р.). Документи фонду 404, Бригадна канцелярія слобідських полків (заснована у 1733 р. Підпорядковувалася Військовій колегії. Ліквідована після скасування слобідських козацьких полків у 1765 р.), також розповідають про загрозу нападу татар (1762 р.).

Акти про татарські набіги (1577–1597 рр.) містяться у документах фонду 37, Кам'янецький земський суд (земські суди були засновані у Правобережній Україні у 1566 р. згідно з другим Литовським

статутом. Ліквідовані у 1795 р. після розподілу Польщі й приєднання цих земель до Росії). Акти про татарські напади на українські землі та умикання татарами населення (1571–1583 рр.) зберігає фонд 38, Кам'янецький гродський суд (гродські суди існували на території Правобережної України у XV–XVIII ст. Ліквідовані у 1795 р.).

Справи про вжиті перестороги проти нападів татар (1771 р.) знаходимо у фонді 371, Бахмутська заводська соляна контора, та у фонді 372, Комісія Торських соляних заводів (добування солі на річці Бахмут та Торських соляних озерах розпочалося у XVII ст. В 1715 р. заводи були взяті до казни, у 1782 р. закриті).

У фонді 990, Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія (була заснована за указом Синоду від 31 серпня 1733 р. У 1785 р. ввійшла до складу Київської єпархії. До її складу входили Переяславська, Бориспільська, Золотоніська, Баришівська, а з кінця 40-х рр. й Басанська протопопії), знаходимо справи про руйнування татарськими церквими єпархії.

Для вивчення східних джерел велике значення також мають матеріали, зібрані у фондах колекцій архіву. У фонді 1230, колекція фотокопій документів про Визвольну війну українського народу (1648–1654 рр.) та возз'єднання України з Росією, зберігаються різноманітні справи, що торкаються Сходу (у 1953 р. урядом ПНР до Академії наук УРСР було передано фотокопії документів 1648–1654 рр., що були виявлені у польських державних архівах). Наприклад, угода, що була укладена між кримським ханом та польським королем проти Московської держави та козаків (1654 р.), листи кримського візира Сефери Гази-аги (1652 р.), повідомлення про сутички козаків і татар з польськими військами, лист молдавського господаря про намір татар створити союз із поляками, лист Муртази-паші гетьману Конєцпольському з пропозицією укладання польсько-турецького перемир'я. У фонді 220, колекція документів Київської археографічної комісії (документи відкладалися в результаті діяльності Комісії для розбору стародавніх актів, створеної у 1843 р. у Києві. У 1870-х рр. частину колекції було передано Комісії до Архіву давніх актів), є справа

про нагородження китайським імператором начальника управління Міністерства фінансів Росії Миколи Забугіна орденом Дорогоцінної Зірки II ступеня (цим орде- ном, який існував зі стародавніх часів, мо- гли нагороджувати й іноземців).

Фонд 442, Канцелярія київського, по- дільського і волинського генерал-губерна- тора. У 1796 р. з ліквідацією намісництва та створенням губерній була започаткова- на посада київського військового губерна- тора, що одночасно був (до 1798 р.) мало- російським генерал-губернатором, влада якого розповсюджувалася на Лівобереж- ну Україну. Указом Сенату від 9 вересня 1801 р. про підпорядкованість прикордон- них губерній військовим губернаторам, київському військовому губернатору було підпорядковано Мінську губернію, що пе- ребувала під його керуванням до 1826 р. Указом від 24 лютого 1832 р. київського військового губернатора було призначено також генерал-губернатором Поділля та Волині. Від цього часу Київська, Поділь- ська та Волинська губернії, що за офіцій- ним адміністративно-територіальним по- ділом склали Південно-Західний край, під- лягали київському, подільському й волин- ському генерал-губернаторові; генерал- губернатору та військовому губернатору підпорядковувалися всі місцеві, громад- ські та військові установи. Відомчо пере- бували у Міністерстві внутрішніх справ. Ліквідована указом від 30 жовтня 1914 р. Ліквідаційний період тривав до 1916 р. В документах цього архівного фонду зна- йшли відображення різноманітні про- блеми співіснування України і Сходу. Зо- крема, повідомлення (1898 р.) начальника Південно-Західної казенної залізниці про час прибуття до м. Києва перського прин- ца. Телеграми різних осіб (1899 р.) про проїзд перського принца через Волинську губернію, Київ, Тифліс та Баку. Повідо- млення Міністерства внутрішніх справ від 8 серпня 1900 р. про можливий проїзд че- рез Волочиськ перського принца. Чи спра- ви різних років (1900, 1905 рр.) про проїзд перського шаха через Росію до Франції. Справи 1903 р. – списки особового складу перського консульства в Одесі та списки перських підданих, яким заборонено в'їзд до Росії. Донесення київського цивільного

губернатора (1912 р.) про намір єгипет- ського принца Ахмеда-Фуада-паші відві- дати Київ, Москву та Санкт-Петербург.

У фонді зберігаються правила прова- дження сухопутної торгівлі з Китаєм, скла- дені в Пекіні 20 лютого 1862 р., та цирку- ляр Департаменту поліції (1913 р.) про нові зразки китайських національних паспор- тів (бланки додаються), справа 1899 р. про формування з мешканців Київської, Во- линської та Подільської губерній трьох рот для охорони Східно-Китайської залізниці. Циркуляри 1900 р. Головного управлін- ня у справах друку про заборону публіка- ції відомостей, що стосуються відряджень до Персії співробітників Міністерства фі- нансів. Циркуляри Головного управління у справах друку про заборону оприлюднен- ня в періодичній пресі відомостей про уго- ди між Персією та Росією (1901 р.), про участь Росії у будівництві шляхів сполу- чення в Персії (1903 р.), про концентра- цію військ у Маньчжурії (1904 р.). Справа 1905 р. (з агентурної телеграми) про про- тест корейців проти японського волода- рювання, справа про циркуляр Департа- менту поліції (1911 р.) про видачу доку- ментів корейцям, що проживають у Росії, як “японським подданим, корейським уро- женцям”. Листування Міністерства пошти та телеграфу з генерал-губернатором сто- совно проведення через Київську, Поділь- ську й Волинську губернію телеграфної лінії Англія – Індія. Справа (1834 р.) про розгляд вимоги перського купця Мірзи Алі-Аскерова стягнути з князя Радзиві- ла, власника с. Харлеївка, 3 тис. карбован- ців, які той заборгував йому за кредитним листом. Справа 1837 р. про збір мешкан- цями Кременця й Володимира грошей се- ред єврейського населення на споруджен- ня синагоги в Єрусалимі. Справа про за- тримання в Подільській губернії перських підданих Григор'єва та Хазана, які про- сили пожертви на „гроб Господен в Йеру- саліме”. Циркуляр 1895 р. Департаменту поліції про заборону збору пожертвувань на „гроб Господен” і святі місця Пале- стини. Справа 1900 р. про надання велико- британському підданому майору Гордо- ну при сприянні місцевої влади права ви- вчати питання про єврейську еміграцію. Справа (1880 р.) про висилку з Південно-

Західного краю турецького підданого І. Веві, якого звинувачували у недозволеному зборі милостині серед євреїв; у справі є відомості про діяльність єрусалимської єврейської громади „Хабад”. Рапорт поліції (1848 р.) про затримання у Брацлавському повіті перського підданого Бартана, турецького підданого Макарова та грузино-імеретинського підданого Австикова за збір подаяння на церкву.

У листах (1833 р.) до родичів у Волинській та Подільській губерніях згадуються важкі умови життя учасників польського повстання в еміграції, про їхній арешт у Галичині, про відправку до Алжиру тощо. Справа про передавання російським мандрівником до Російської місії в Константинополі листа, отриманого ним від польського емігранта з-під Луцька, що перебуває на службі в єгипетській армії на посаді головного лікаря, для пересилки батькам.

А у справі 1879 р. дається дозвіл російському купцю П. Комару, що проживає в Константинополі, носити перський орден Лева й Сонця, яким його нагородив шах. У повідомленні 1891 р. Міністерства імператорського двору генерал-губернатору йдеться про нагородження перським ша-

хом рівненського повітового предводителя дворянства князя Трубецького орденом Лева й Сонця, у справі 1889 р. – про нагородження цим орденом директора Київської музичної школи фон Фейста та у 1906 р. – колезького радника Соловйова. Орден Лева й Сонця було засновано перським шахом Фатхом-Алі у 1808 р. Цей орден був добре відомий у Російській імперії, оскільки його було легко отримати, чим і користувалися любителі нагород.

Це повідомлення далеко не вичерпує змісту документів східної тематики ЦДІАК України, які розкривають багатогранні стосунки України зі східними сусідами. Проте навіть стислий їхній огляд дає підстави для висновку, що фонди ЦДІАК України – надзвичайно цінне джерело вивчення проблем стосунків України зі Сходом і становлять серйозну документальну базу для наукових досліджень, що можуть зацікавити істориків-сходознавців. Зауважу, що опис фондів ЦДІАК України буде продовжено в подальших публікаціях. Цей огляд служить інформацією для спеціалістів про склад джерельної бази архіву і може широко використовуватися при підготовці статей, доповідей, лекцій.

Джерела та література

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Фонд 51, Генеральна військова канцелярія. Опис справ. Див. справи: 65, 94, 287, 288, 299, 365, 370, 462, 468, 469, 490, 491, 504, 531, 621, 687, 758, 930, 3259, 3268, 4189.

Фонд 59, Київська губернська канцелярія. Опис справ. Див. справи: 17, 43, 44, 54, 75, 76, 77, 96, 99, 103, 123, 159, 206, 208–210, 231, 265, 266, 270, 272, 318, 376, 500, 506, 507, 513, 517–519, 564, 603, 605–608, 649–652, 696, 701, 734–740, 785, 791, 794, 796, 798, 801–803, 817, 914, 1029, 1038–1040, 1042, 1044–1048, 1053, 1065, 1084, 1104, 1104, 1143, 1166–1171, 1194, 1203, 1280–1286, 1290, 1297, 1379, 1399, 1400, 1404, 1405, 1580, 2106, 2178, 3931, 4384, 4662, 4963, 5009, 5253, 5759, 5931, 6099.

Фонд 442, Канцелярія Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора. Оп. 1, див. справи 285, 2446, 7899; оп. 46, спр. 468; оп. 57, спр. 19; оп. 140, спр. 47; оп. 192, спр. 140; оп. 350, спр. 340; оп. 517, спр. 143; оп. 527, спр. 7; оп. 529, спр. 61, 254; оп. 540, спр. 868; оп. 541, спр. 88; оп. 542, спр. 80; оп. 628, спр. 228; оп. 629, спр. 11, 67, 142; оп. 636, спр. 108; оп. 701, спр. 256; оп. 706, спр. 193; оп. 707, спр. 143; оп. 710, спр. 517; оп. 783, спр. 305; оп. 788а, спр. 188; оп. 790а, спр. 17; оп. 797, спр. 168; оп. 798, спр. 304; оп. 800, спр. 279; оп. 803, спр. 263; оп. 807, спр. 215; оп. 810, спр. 115; оп. 811, спр. 47, 147; оп. 815, спр. 30; оп. 816, спр. 355; оп. 823, спр. 140, 160; оп. 824, спр. 1, 13; оп. 830, спр. 242; оп. 836, спр. 174; оп. 839, спр. 63; оп. 845, спр. 449; оп. 853, спр. 226, 395; оп. 854, спр. 55; оп. 855, спр. 26, 123; оп. 859, спр. 1; оп. 861, спр. 318; оп. 862, спр. 307; оп. 863, спр. 329.

Спасский И.Г. Иностранные и русские ордена до 1917 г. Ленинград, 1963.

Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель. Киев, 1958.